

KIIU VASALLILINNUS

V. Raam

ENSV Ehituskomitee Vabariiklik Restaureerimise Valitsus

Tallinnast 35 km ida pool asub Leningradi maantee ääres Vana Liivimaa väikseim kindlusehitus — Kiiu omapärane tornelamu. Ida poolt on ta kaitstud madala jõekesega, millele lõunas, teisel pool vana maanteed, liitub märg, hilisemate pargikraavidega madalmik. Võib-olla olid seal vanasti kunstlikud kalaveed, milleks naabruses olevad Kolga tsistertsilased kui tuntud kalakasvatajad võisid anda ajendavat eeskju. Eesti rikkalikus arhitektuuripärandis on Kiiu torn seni jäänud vähetuntud ehitusmälestiseks, mida vastavas spetsiaalkirjanduseski ainult harva on mainitud. Esmakordselt vaatles Kiiu torni ehitusajaloolisest seisukohast Sten Karling.¹ Mõned aastad hiljem analüüsis lähemalt torni arhitektuuri Armin Tuulse.² Ajendatuna torni konserveerimistöödega (1960) seotud väliuurimusliku töö tulemustest, on käesolevas kirjutises püütud Kiiu ehitusajaloolisi probleeme veel kord analüüsida, anda senisest üksikasjalikumalt ülevaadet torni arhitektuurilisest iseloomust ja korrigeerida ka torni seni kehtinud dateeringut (XIV saj. viimane veerand).

Kiiu vasallilinnus on tüüpiline tornelamu, kus puhtlinnuslikud omadused on läbi põimunud elamuarhitektuuri kuuluvate iseloomujoontega. Ebakorrapärasele ringile läheneva põhiplaaniga torn on kolmekorruseline ja sarnaneb ülespoole aheneva üldkuju poolest suure tuuleveski kerele (joon. 1 ja 3). Torni läbimõõt vundamenti kohal ulatub 7,5—8,85 meetrini (sisemõõtmed vastavalt 4,5—5,25 m), kuid viimase korruse ülaosa kohal 6,75—8 meetrini (4,35—5,20 m). Torn, mis praegu küünib 9 meetrini, oli algelt tunduvalt kõrgem. Ligikaudu 1 m kõrguselt on müüristiku alumine osa praegu täite- ja kultuurkihiga varjatud, kuna ülaosas on seinamüür vähemalt 0,5 m ulatuses madalamaks varisenud.

¹ Sten Karling, *Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst*, Rig 1939, Stockholm 1939, lk. 108—110.

² Armin Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, Dorpat 1942, lk. 114—116, 349.

Nii oli torni algne kõrgus ligikaudu 10,5 m. Seinamüüri keskmine paksus on alumise korruse tsoonis umbes 1,35 m, ülemisel korrusel 0,85—1,10 m. Seega on Kiiu torn suuruselt võrdlemisi tagasi-

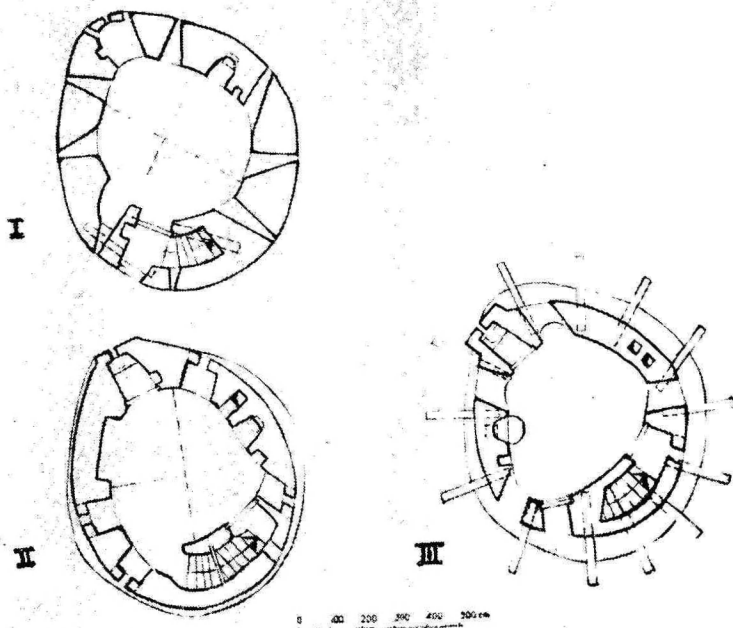

Joon. 1. Kiiu linnus, Vaade idasi.

hoidlik. Tagasihoidlik on ka müüristiku paksus, mis ületab küll linnaelamute müüri tavalise paksuse ja vastab üldiselt mitmete vanemate kaitsemüüride läbimõõdule, kuid ei ole siiski võrreldav XV või XVI saj. tüüpiliste kindlusetornidega. Ta ei olnud mõeldud suuremate sõjaliste operatsioonide jaoks maa üldises kaitsesüsteemis, vaid pidi täitma hoopis piiratuid ülesandeid.

Kõik kolm korrust, mida eraldavad üksteisest ristvõlvvahelaed, on hoolimata sellest, et neid seob ühine linnuslik põhikarakter ning ruumilise üldilme sarnasus, funktsioonidelt tunduvalt erinevad.

Esimene korrus (joon. 2, I) on torni põhiliseks kaitsekorruseks (mitte ülemine!). Siit on ümbritseva territooriumi katmine tiheda tõrjetulega võimalik kaheksa laskepilu kaudu, mis

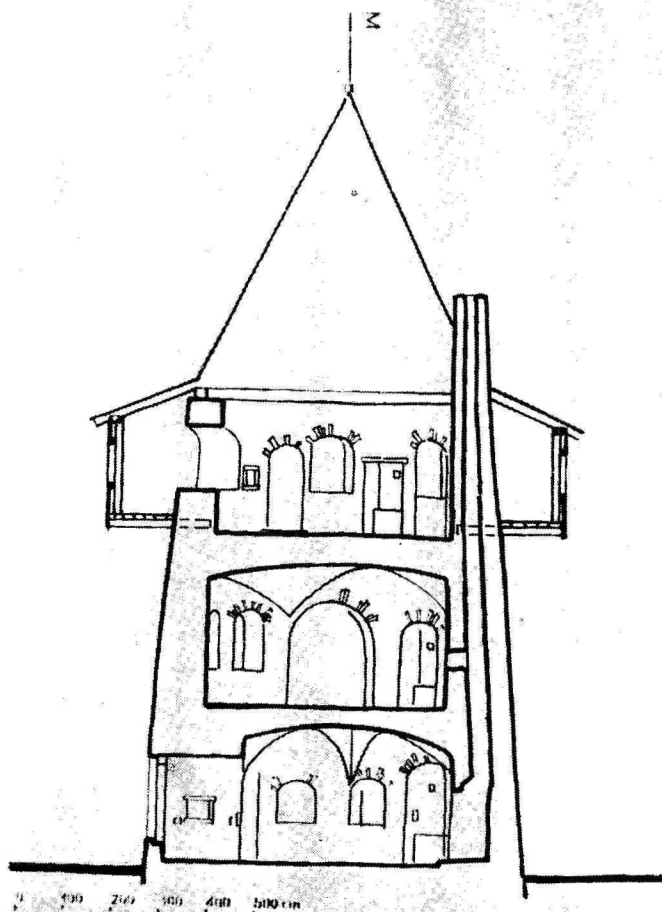

Joon. 2. Kiitu linnus. Torni horisontaallõiked (korruste kaupa) (arh. S. Allika).

hõlmavad ruumi seina peaaegu täielikult. Kindlate šabloonide järgi ehitatud laskepilud on suhteliselt kitsad, mida osaliselt näib olevat tinginud kasutatava seinapinna piiratud ulatus.³ Ehitajat on ennekõike huvitanud laskepilude võimalikult suur arv ja õige tunduval määral ka ründava vaenlase flankeerivat tulistamist soodustav laskepilude asetused. Laskeavad on kaetud horisontaalse paeplaatidest laega, mis ühe või kahe astme abil on pilu suunas

³ Laskeavade laius siseküljel kõigub 79—67—50 sm ja kõrgus umbes 84—75—66 sm piires. Pilud välisseinas on üldiselt 11 sm laiad ja 44—56 sm kõrged. Külgeinte ahenemisnurk kõigub laskeava pöranda esikülje suhtes 35°—75° ja 80°—130° piires.

kergelt madaldatud. Täiesti erinevalt on kujundatud laskeava kor-
ruse loodeküljel. Paiknedes ülemiste korruste latriinide all, on ta
asetatud tõmbi ninana eenduvasse müüripaksendusse ja moodus-

Joon. 3. Kiiu linnus. Torni vertikaallõige (arh. S. Allika).

lab võlviga kaetud sügava nelinurkse niši. Niši tagaseinas paikneb
tavalise suurusega laskepilu, millest natuke kõrgemal on nurka-
des veel kaks väiksemat pilu. Niši alumine osa täitis istmeauguga
käimla ülesannet.⁴

Laskeavade tihe paiknemine just alumisel korrusel ja alumise korruse pühendamine täielikult kaitseülesandeile on Kiiu torni karaktersemaid iseloomujooni. Nad viitavad suhteliselt hilinele ehitusajale. Vanemate linnuseehituste kui ka Tallinna linnamüüri XIV ja XV saj. kõrgetüübiliste tornide alumised korrused on eranditult ilma laskepiludeta. Tallinnas on huvitav täheldada, et isegi siis, kui esialgseid madalaid torne hiljem kõrgendati, müüriti ümberehitatud torni alumisse ossa jäänud vanad laskeavad täielikult kinni (näit. Kuldjalg või Epping linnamüüri lääneküljel).⁵ Kaitse oli neis tornides sõltuvalt tookordsete tulirelvade suhtelisest nõrkusest põhiliselt vertikaalse iseloomuga. Pöördelise muutuse sellesse kaitsetaktikasse tõi tugevamate ning ühtlasi ka operatiivsemate tulirelvade ulatuslikum rakendamine sõjapraktikas. Nende mõjul taandus sajandite jooksul klassikaliseks muutunud vertikaalkaitse printsip ja asendus horisontaalkaitsega. Tornid muutusid madalaiks ning arenesid lõpuks muldkehanditega bastioonideks. Koos madalate tornidega laskusid madalale ka laskeavad, et soodustada vaenlase tõrjumist otsetulega.⁶ Eriti iseloomulikult kajastuvad need uued ehitusvormid ja neid kujundanud kaitsetaktika 1510. aastal rajatud väravatornis Paks Margareeta.⁷ Unikaalses seoses kultushoonega on madal laskeavade tsoon esindatud juba XV saj. keskpaiku Haljala kindluskirikus.⁸ Iseloomustavaid võrdlusnäiteid leidub arvukalt ka linnusearhitektuuris: Kiviloo piiskopilinnuses XV saj. lõpust,⁹ Koluvere nurgatornis XVI saj. algusest,¹⁰ Haapsalu linnuse peavärava kaitsetornis XVI saj. algusest¹¹ ja mitmes teises ehituses XVI saj. algusest. Eriti väärib tähelepanu 1471. a. rajatud Toolse ordulinnuse loodenurgas säilinud laskepiluga väike latriinikamber, mis mitmeti meenutab latriiniga seotud laskekambrit Kiius. Ühe suurema ja kahe väiksema laskepiluga laskekambreid kergetele tulirelvadele (haakpüsidele) on säilinud ka Laiuse ordulinnuse ringmüüri idanurgale

⁴ Et prill-lavaga kaetud käimlaistmest ja selle all olnud mustusekaevust on säilinud ainult väheseid jälgi, siis loobuti torni konserveerimisel selle taastamisest.

⁵ Vrd. Villem Raam, Rein Zobel, Tallinna linnamüür. A. Ehitusajaloolised uurimused looduses. Köide I «Kuldjala torn», 1. osa. Tallinn 1958, lk. 27. Käikiri Teadusliku Restaureerimise Töökoja (TRT) arhiivis, nr. P-157.

⁶ Vrd. Max Jähns, Försvarsbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance, Leipzig 1880, lk. 1161.

⁷ Esmakordselt täpsemalt dateeritud Leo Tiigi 1960. a. TRT aastaraamatu koostatud käikkirjas «Urikulisi andmeid Tallinna linnatornide arengust».

⁸ Armin Tuulse, Försvarskyrkorna i Estland. Äratrökk Fornvännen'ist, Stockholm 1945, lk. 235. Ei ole võimatu, et Haljala kiriku pikihoone ehitati alles sajandi viimasel kolmandikul.

⁹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 316 (pilt 223).

¹⁰ Sealsamas, lk. 257—258.

¹¹ Sealsamas, lk. 203.

XV saj. lõpukümnendel püstitatud kaitsetornis.¹² Lõpuks mainitagu lõenäoselt XVI saj. II poolel ehitatud ümaraid, silmatorkavalt õhukeste seintega haakpüssitorne Padisel.¹³ Rasketele tulirelvadele püstitatud paksuseinaliste tornidega võrreldes on nad oma miniatuurse kujuga, võlviitud küttekoldega ja arvukate väikeste laskepiludega mitmeti lähedased Kiiu torni kaitseprintsipiidele. Esitatud võrdluskäited ja horisontaalkaitse konsekvantne rakendamise Kiiu torni kaitseüsteemis ei luba torni dateerida mitte palju varemisse aega kui XVI saj. esimene veerand.

Kiiu tornile on iseloomulik mitte üksnes laskeavade kontsentreerumine alumisele korrusele, vaid ka nende flankeeriv paiknemine seinamüüris (joon. 2, I). Eesti XIV ja XV saj. kaitseehitustes on laskeavad üldreeglina ehitatud perpendikulaarselt seinamüürile (torni põhiplaaniiline raadius või ristiteltjed langetavad ühte laskeava pikiteljega). Kiiul on seevastu kasutatud täiesti teist põhimõtet: enamikul laskepiludest kaldub pikitelg seinale perpendikulaarist suuremal või vähemal määral kõrvale. Seejuures on arvestatud torni nõrgemini kaitstud seinalõike (näit. kamina koht). Seinale suhtes põiki paiknevatest laskeavadest tulistades oli lähenevat vaenlast võimalik tabada ka küljelt ja saavutada ristitulele omast efekti. Vanades, ainuvalitseva vertikaalkaitsega linnustes ei olnud põiki asetatud laskeavadel suuremat praktilist tähtsust. Nad kujunesid olulisteks alles siis, kui oli kasutama hakatud lühimaalist otsetuld. Omalaadse varase näite flankeerivalt paigutatud laskeavadest pakub Tallinna linnamüüri lõik Tallitorni ja Neitsitorni vahel. Ilmselt XV ja XVI saj. vahetusel kõrgendatud müüriõigu uue kaitsekäigu laskeavad on asetatud seinaga põiki, mitte risti nagu varem (koos haakpüssi tugipalgiga!). Sama tendentsi võib laskepilude ehitamisel täheldada XV saj. lõpul olulisemas osas väljaehitatud Kiek in de Kōkis ja XVI sajandisse kuuluva, Paksust Margareetast lõuna poole kulgeva külgmüüri juures.

Kiiu alumise korruse laskeavade kolmnurkse põhiplaani ja ning horisontaalse laega madalavõitu kuju on mõeldud kergemate tulirelvade jaoks. Neile laskeavadele on omane pikkade külgeinte sujuv kulg kuni pilu välisservani. Tavaline vertikaalne aste külge-seinale ja pilu vahel puudub. Sellekujulised laskepilud esinesid XVI saj. esimesel poolel õhemates kaitsemüürides ja olid kohati kasutusel ka Vene kindlustes.¹⁴ Vibupüssist laskmine on neist

¹² Vrd. Armin Tuulsee, Burgen, lk. 292—295. Autor oletab, et idatorn Laiusel valmis peatselt pärast põhjatorni, XV saj. esimesel poolel. Arvestades üksikuid ehituslikke detaile (seinast väljuvad kütteleõõrid, haakpüssidele määratud puitpalgid laskeavades, laskeavade üldine kompositsioon, müüri laotehniline iseloom) peaks kõnesolevat torni dateerima siiski tunduvalt hilisemasse aega.

¹³ Ville m R a a m, Padise klooster, Tallinn 1959, lk. 18.

¹⁴ В. В. Косточкин, Русское оборонное зодчество конца XIII начала XVI веков, М., 1962, lk. 256, 260.

kui mitte võimatu, siis äärmiselt raskendatud ning vähe operatiivne.

Alumise korruse kirdeseinas asub laskepiikude vahel korstna-lõõr kitsa kamina jaoks ja selle kõrval kaks väiksemat kandilist niissi hädavajalikele esemetele. Kogu pilt meenutab suuremate kindlustornide kaitsekorrustel esinevat analoogilist sisulist lahendust. Vanematest tulirelvadest laskmine nõudis paratamatult alalise küttekolde lähedalolu kas süüteraua kuumendamiseks või tahi süütamiseks. Ühtlasi pakkus kamin külma puhul hädavajalikku soojendamisevõimalust.

Teisel pool ruumi, otse kamina vastasküljel on kindlustatud sissepääs torni. Põhjamaade vana ehitustraditsiooni kohaselt on ka Kiiul uks lõuna-edela küljel. Mõlemal pool ust paiknevad sissepääsu kaitsvad laskepilud, millest üks ühtlasi valgustab treppi. Seestpoolt suleb ukse keskajal üldtuntud tugev seinamüüris liikuv palkriiv. Vahetult ukse ette jääv väike kojataoline ruum on kujunenud suure seinapaksuse tõttu, mis ukse juures algavast müüritrepi tingitult saavutab siin maksimaalse ulatuse (u. 2 m). Müüritrepp algab otse välisukse kõrvalt ja kulgeb sujuva kurviga üles. Trepi laius on 3 jalga (u. 1 m), mis tunduvalt ületab XIII—XV saj. müüritreppide laiuse (2 jalga). Torni dateerimise seisukohalt on oluline meenutada, et laiemate treppide ehitamine on iseloomulik alates XVI sajandist esijoones neis hooneis, milles elamufunktsioonidel oli domineeriv tähtsus.

On huvitav täheldada, et väike koda, kuhu avaneb välisuks ja kust algab üles viiv trepikäik, ei ole takistamatult avanenud esimese korruse ruumi, vaid on ka sealt küljest olnud kindlustatud ukse ning riivpalgiga. See unikaalne tõkkesüsteem alumise korruse liiklusteel (kahekordse sisemise tõkkega) viitab vajadusele isoleerida ning kaitsta viimse võimaluseni alumist korrust kui kõige tugevamat kaitsebaasi tornis. Lõpuks vajab kindlusarhitektuuri seisukohalt meenutamist välisukse asetuse ebatavaline kõrgus varem torni ümbritsenud maapinna suhtes. Enam kui meetri kõrgusel paiknenud ukse ette oli hiljem ehitatud munakividest teesild.¹⁵ Osaliselt aitas selline kõrge asetuse ust rünnaku puhul paremini kaitsta, kuid ühtlasi oli see vajalik esimese korruse muld-põranda suhteliselt kõrge nivoo tõttu, mis algselt paeplaatidest kattega oli praegusest veelgi kõrgem. Vanemaile kindlustornidele iseloomulikust poolkeldrikorruse ideest on siin loobutud (ilmselt polnud teda Kiiul vaja ka suuremate moonatagavarade säilitamiseks, kuna torn ei olnud mõeldud kestvamate piiramiste tõrjumiseks).

Teine korrus (joon. 2, II) on alumisest mitmeti erinev. Kaitseiseloomuga funktsioonidele on lisandunud elamufunktsioo-

¹⁵ Alusmüüri lahtikaevamisel ilmnis, et kogu torni väliskülge oli algse maapinna kohal niiskuse ja ilmastiku mõjul tekkinud umbes 0,5 m sügavune ning sama kõrge purustatud tsoon. Purunemata oli üksnes ukse-esine lõik.

nid, mis õigustavad torni sisulist kvalifitseerimist tüüpiliseks linnuslikuks tornelamuks. Korruse loodeseinas on võlviga sillatud nelinurkne latriini nišš, mille tagumine osa koos paeplaadist prill-lauaga eendub torni seinast väikese ärklina. Ärkel toetub välisseinas kahele lihtsale kivikonsoolile, mille vahele suundub latriini äravooluauk (joon. 5). Väikese kandilise valgusavaga varustatuna oli latriin puittlengidega ukse abil üldruumist eraldatud. Latriinist vahetult vasemal on seinas umbes 2 m laiune nišš voodi jaoks. Vastasseinas, samal kohal kui alumisel korrusel, on kaarega sillatud kitsas kõrge kaminasüvend ja kahe pool kaminat kandilised kapp-niššid. Kamina kohal läbib korstnalõõri kitsas pilu siibri jaoks. Kirjeldatud detailidest vabaks jäänud seinalõikudesse on ehitatud neli akent, mida vajaduse korral võidi kasutada laskeavadena. Paralleelsete külgedega laiad aknaniššid on sillatud kogu müüri paksust läbiva segmentvõlviga. Akna-avade külgedel on seinamüüri välispinna kohal säilinud umbes 20 sm paksused murdejäljed, mis lubavad väita, et akna raamistus oli nišist tunduvalt kitsam ja moodustas sillusvõlvi all kitsa nelinurkse valgusava. Imselt sarnanesid nad kujult Tallinna linnatornide eelviimase korruse laskeavadele (olid neist muidugi tunduvalt väiksemad ja põrandas poinud raskeile tulirelvadele vajaliku tugipalki). Nagu juba eespool mainitud, valmisid Tallinna linnatornid XV saj. lõpul.¹⁶ Selliseid laskeavasid leidub ka mujal, näit. Toolse ordu linnuses ja Vene kindlusehitustes. Neid võis edukalt kasutada ka raskemate tulirelvade jaoks¹⁷, mille ülesandeks oli lisaks alumise korruse kergete relvade lähistulele arendada kaugtuld.¹⁸

Hoone teise korruse kasutamine elamiseks on sajandeid vana traditsioon. Tavaliselt oli ta põhiliseks esindus- ja elukorruseks ka siinseile vasallilinnustele. Sama põhimõtte valitses kloostreis, linnustes, ühiskondlikes hoones ja linnaelamuis. Olulisemaks ajendajaks sellise lahenduse juurdumisel oli vajadus kindlustada paremini avaramalt akendatud eluruume. Vaadeldes Kiiu torni kahte ülemist korrust, meenuvad tahtmata Tallinnas XV saj. lõpul valminud mitme ringmüüritorni ülemised korrused ja nende omavahelised funktsionaalsed suhted. Nagu Kiiul, nii tekib ka seal eelviimase ehk nn. meeskonnakorruse kaminat ja latriini vaadeldes teatud määral elamuliku interjööri tunne. Seevastu on aga ülemine korrus täielikult sõjalise karakteriga. Tallinna kindlusehituste

¹⁶ Vrd. Villem Raam, Rein Zobel, Tallinna linnakindlustusvööndi lõik Nunnatornist Kuldjala tornini, kd. II. Ehitusajaloolised uurimused II osa. Tallinn 1960, lk. 118. Käsikiri TRT arhiivis, nr. P—212.

¹⁷ Iseloomustav näide laskmise võimalusest läbi kitsa aknataolise ava leidub teoses «Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters 1350—1450». Aus Bilderquellen gesammelt und gezeichnet von Eduard Wagner. Text von Dr. Zorošlava Drožna und Jan Durdek, Prag 1957, Tafel 22, Teil VII.

¹⁸ Erinevatelt korrustelt suunatava tule iseloomu kohta vt. Max Jähns, Handbuch, lk. 1163.

kaudne mõju Kiiule on mitmeti ilmne. Veenvalt väljendub see ka korruseid ühendavate müüritreppide teineteisest eraldatud paiknemises.

Samas müüri lõigus, kus lõppes teisel korrusel alt tulev müüritrepp, on ka kolmandale korrusele viiva müüritrepi ukseava (mõlemates ukseavades olid algselt puitlengid). Kolmas korrus (joon. 2, III) täitis nagu aluminegi peamiselt sõjalisi ülesandeid. Neljast võlviga sillatud laiast aknaavast on säilinud kolm, kuna neljas on seina osalise varisemise tagajärjel (lõunaküljel) likvideerunud. Vajaduse korral võis siin majutada väikest valvemeeskonda. Sellele võimalusele osutab ennekõike latriin, mis nagu

Joon. 4. Kiiu linnas. Ülemise korruse läänekülje sisevaade (paremal latriin, vasemal kaminanišš).

trepikäikki oli algselt uksega suletav ja sarnaneb kujult teise korruse latriinile. Torni välisküljel peaaegu kohakuti paiknevad ärkelatriinid loovad hiliskeskaegsele hoonele iseloomuliku, kuid meie ehituspärandis mõnevõrra unikaalse pildi.

Latriinist vasemal avastati kinnimüüritud kamin ja selle kõrval väike kandiline nišš (joon. 4). Mootmeilt ja kujult läheneb kamin alumiste korruste kaminale. Ilmselt kattis kaminat mantlina laiuv lõõri alumine osa, sest küttekolde põrand, mis on väikeste serviti asetatud paekividega ääristatud, ulatub seinast suhteliselt kaugele. Kaminad on Kiiule väga iseloomulikud. Neid on igal korrusel ja nad rõhutavad korruste suhtelist iseseisvust. Kaminad on kitsad ja kõrged, paiknevad poolümaras seinaniššis ja on iseseisva korstnalõõriga. Selline kaminatüüp näib Eestis levivat alates XV saj. viimasest veerandist. Võrdlusnäitena mainitagu Porkuni piiskoplinnuse väravatornis säilinud kaminat (rajatud 1479). Vanem kaminatüüp on suhteliselt lai ja sügavale ruumi ulatuv (näit. kaminad Kaarma ja Karja kirikus XIV sajandil). Eriti vajalikuks

muutuvad kaminad kindlusarhitektuuris seoses tulirelvade arenguga. Näit. on Tallinna linnamüüri viimasel suuremal ehitusperioodil XV saj. lõpuveerandil ja XVI saj. algul peaaegu kõikide tornide võitluskorruksed lahtiste kaminatega.

Sama iseloomulikud kui kaminad, on Kiiule latriinid (danskerid, profatid (joon. 5)). Suhteliselt väikeses tornis on igal korrusel oma käimla. Meie vanemas ehituskunstis esineb sellist ärkel-latriinide rohkust harva. Kõrgete, mitmeid korruseid läbivate nn. šaht-käimlate (näit. Tallinna raekojas, Kuressaare piiskopilinnuses, Toolse ordulinnuses) või müüri sisse ehitatud nišš-käimlate kõrval (näit. Tallinnas Bremeni-nimelises kaitsetornis) on hoone välisküljel paiknev ärkel-latriin siinses hilisgootilises ehituskunstis levinumaid käimlatüüpe. Üheks vanemaks näiteks on siin Tallinna Pika Hermani välisküljel säilinud ärkel-käimla (XIV saj. lõpu-poolt¹⁹). XV sajandil ehitati neid kõikidesse Tallinna kaitsetornidesse, kus nad üldiselt paiknevad eelviimasel korrusel torni ja ringmüüri vahelises välisnurgas. Neile mitmeti sarnanevatel Kiiu latriinidel on omapäraseks jooneks väike aknake välisseinas ja ärkli all välisseinas olev kiviliist, mis kaitses allapoole eenduvat seinamüüri mustuse eest. Viimati mainitud iseärasust ei ole Eestis seni mujal täheldatud (ilmselt sellepärast, et erinevalt Kiiust ei ole teistel latriin-ärkliga ehitustel allapoole laienevat müüristikku), kuigi kiviliist Tallinna kaitsetornide XV saj. lõpul ehitatud osades on vihmavee eest kaitsjana nii uste kui laskeavade kohal üldiselt tuntud. Huvitav võrdluskäide kaitseliistuga latriin-ärklist on muuseas säilinud näit. Vadstenas Lõuna-Rootsis.²⁰ Anton Goeterise joonistel (1615) näeme neid XV saj. viimasest veerandist pärineva Toolse ordulinnuse välisseinal²¹ ja Kiiu otsese naabri — Ojamaa Roma kloostrist tulnud tsistertslaste Kolga kloostriasula kõrvalhoonel, mida on dateeritud XVI saj. algusesse.²² Vägaigi sarnane Kiiu käimlale on Vao vasallilinnuse ärkel-käimla XV saj. lõpust.²³

Kindlusarhitektuuri seisukohalt pakub erilist huvi Kiiu torn-

---

¹⁹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 170.

²⁰ Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatiden till reformationstid, Band, VI, Malmö 1961, tahvel 6 ja v. 444.

²¹ Paul Johansen, Acht Bilder aus Estland 1615, Reval 1927, pilt 2. Vt. ka Armin Tuulse, Burgen, lk. 314.

²² Paul Johansen, Acht Bilder, pilt 3. Armin Tuulse, Burgen, lk. 287—288.

²³ Vao vasallilinnust on seni dateeritud XIV saj. 70. aastasse (Sten Karling, Gotland, lk. 92. Armin Tuulse, Burgen, lk. 118. Arvestades mitmeid ehituslikke detaile ja nende sarnasust Tallinnas XV saj. teisel poolel esinevate detailidega (näit. 8-nurgelise lavatooriumi redutseeritud kuju, vee-iistudega ülalt kaitsitud akna-avad jne.) peab torni dateeringut nihutama vähemalt sada aastat hilisemasse aega — XV saj. lõppu. Täielikku ümberdateerimist samasse aega vajab ka Vao vasallilinnusega ehituslikult seotud Väike-Maarja kirik (dateeriti koos Vaoga tsiteeritud uurijate poolt XIV saj. 70. aastasse).

Joon. 5. Kiiu linnus. Välisvaade loodest ärklitele.

elamu kolmanda korruse lõuna-edelapoolne seinalõik, mille kohal asub all torni uks. Mainitud seinalõik on umbes 3 m laiuselt kunagi olnud täiesti purustatud ja siis hiljem taastamisel oma algse iseloomu kaotanud. Taastatud on õige nõrga savisegulise

Joon. 6. E. Ph. Körberi joonis Kiiu tornist (1806).

sidemördiga, mida võib leida siinsete mõisate üksikute kõrvalhoonete juures peamiselt XVIII ja XIX sajandil. Körberi 1806. aastast pärineval joonisel on torni ülaosa meid huvitavas lõigus juba nüüdse kujuga (joon. 6).²⁴ Nähtavasti parandati kas Liivi- või Põhjasõjas purustatud torn XVIII sajandil ja teda hakali kasutama sepipajana (hiljem ka heinahoidlana ja sealaudana). Tekib küsimus, miks oli sein ulatuslikumalt just kõnesolevas kohas

²⁴ J. Chr. Brotze, Monumenta Livoniae, LPSR ZA Fundamentālā bibliotēka, X, 32.

purustatud, kuna torni välispind, kaasa arvatud kolmas korrus, on üldjoontes hästi säilinud. Üksikasjalik analüüs võimaldas tänu paarile säilinud fragmendile kindlaks teha, et kolmanda korruse purustatud seinalõigus oli olnud uks ja selle kõrval korruse neljas aknaava (joon. 2, III). Uks viis torni ülemist korrust ümbritsenud välisele kaitsekäigule, mille olulisemaks ülesandeks oli torni jalami ja välisukse vertikaalne kaitse (kaitsekäigu põrandas olevate luukavade kaudu (joon. 8). Nii on täiesti mõistetav, et oletatava ründamise ajal püüti ennekõike purustada kaitsekäigu see lõik, mis kaitses välisust. Kaitsekäigu kunagist olemasolu tõestavad peale kolmandalt korruselt väljunud ukseava 12 talaauku (neile liitus 3—4 talaauku purustatud seinalõigus), mis sama korruse põranda kõrgusel horisontaalselt läbivad seinamüüri (joon. 1 ja 5)²⁵. Ilmselt võis kaitsekäigule pääseda ka aknataoliste avauste kaudu.²⁶ Mainitud lahendusele viitab Kiiul muide ka avauste ootamatu paiknemine vahetult kahel pool latriin-ärklit, kuna viimane takistas ringliikumist kaitsekäigul. Väline kaitsekäik Kiiul esindab vana traditsioonilist vertikaalkaitse põhimõtet, mis tulirelvade üldisest käibele tulekust hoolimata elas visalt edasi veel teisel pool XVI saj. künnist.²⁷

Et torni on kunagi tõepoolest rünnatud, seda näivad tõendavat veel kaks purustust, mida ei saa seletada mahajäetud torni juures stiihiliste põhjustega. Üks neist on alumise korruse latriinikambri õhuke välissein, mida sissetungijal oli võrdlemisi kerge lõhkuda. Teine ulatuslikum purustus on toimunud välisuksest paremal pool olevas seinamüüris, mille taga kulgeb teisele korrusele viiv müüritrepp. Sein on siin silmatorkavalt õhuke ning 2—3 m² ulatuses uuesti laotud. On kõigiti tõenäone, et sein on lõhutud koos siin paiknenud dolomiidist dekoratiivse vapitahvliga. Kõnesolevas kohas torni jalami juures proovikaevendit tehes leiti arvukalt dolomiidist raidraamistuse fragmente, mille hulgas oli purunenud raidkivi spiraalselt kulgeva hilisgooti dekooriga (koosneb rööbiti jooksvaist madalaist süvarihvadest ja kitsamaist ümarvöötidest (joon. 7). Sellist profiili kasutasid Tallinna kivistraidurid XVI saj.

²⁵ Tala-akude suurus kõigub 21×21 sm ja 26×26 sm piirides, mis on täiesti vastav keskaegsetele normidele ning on ligikaudu võrdne näit. Tallinna linnamüüris kasutatud kaitsekäigu alustalade paksusega. Nii on ka Skandinaavia kaitsekäikude ehitamisel kasutatud keskmiselt 20 sm paksusi talasid (vt. Emil Ekhoff, Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk. Saertryk af Handb. for nord. oldkynd. og hist. 1899, Kjøbenhavn 1899, lk. 32.

²⁶ Analoogilist lahendust võib leida näit. prantsuse vanemas linnusearhitektuuris, ilmselt kasutatud ka Saksas ning mujal. Vrd. E. E. Viollet le Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle. T. II, Paris 1875, lk. 114.

²⁷ Vt. lähemalt Max Jähns, Handbuch, lk. 1163. XVI ja isegi XVII saj. linnavaadetes on puudust ärklid ja välised kaitsekäigud sageli esinevateks nähtusteks. Tallinna hilisematel kaitsetornidel on välise kaitsekäigu idee kaudselt üle kantud kivikonstruktsiooni mašikulij kujul, näit. Suure Rannavärava eesvärava väiksema torni juures XVI saj. esimesest veerandist.

esimesel poolel peamiselt sisearhitektuuriga seotud raiddetailide kujunduses (näit. akna vahepostid).²⁸ Väravate, siseportaalide ja efikukivide kaunistamine esindusliku vapikilbiga oli XV saj. lõpust, eriti aga XVI saj. algusest alates üldiselt levinud mitte ainult Tallinnas, vaid ka mujal Põhja-Eestis (näit. Porkunis, Haljalas, Haapsalus). See komme oli seotud järjest tugevamini juurduva renessansliku ellusuhtumisega. Neist eeskujudest oli nähtavasti mingil määral nakatud ka Kiiu torni esimene peremees.

On jäänud veel lähemalt vaadelda torni mõningaid tehnilist ning konstruktiivset laadi iseärasusi. Neis torkab silma puitdetailide rohke kasutamine. Seal, kus tollal tavaliselt eelistati paasi, on Kiiul sageli kasutatud puitu. Nii näiteks on võlvlae lõpetused müüritreppide alumise ja ülemise podesti kohal toetatud puittala abil. Puidust on olnud ka kõikide uste piidad (kaasa arvatud välisuks). Tõenäoselt olid ka teise korruse valgusavad piiratud puitraamistusega. Hoolimata sellest, et andmed puidu kui abistava lisamaterjali kasutamisest põhilistes kivikonstruktsioonides on vanemas ehitusajaloos äärmiselt puudulikud, võib üksikute tähelepänekute põhjal siiski arvata, et see hakkas laiemalt juurduma (peamiselt müürisiseste puitarmatuuride näol) alles XV sajandi esimesel poolel (näit. Rakvere kirikus, Padisel, Oleviste kiriku uues kooris). XV saj. viimasel veerandil ja XVI saj. esimesel poolel ehitatud Toorse ordulinnuses on puutosi või nende jälgi pae-müüritisuses säilinud juba üllatavalt rohkesti. Sama nähtus esineb paljukõnelevalt näiteks ka Kiek in de Kōki hilisemates ehitusosades.

Teatud määral konservatiivseina tunduvad ristvõlvidega vahe-laed. Tallinna kindlusetornides kasutatud silindervõlve oluks siin õhukeste seinte tõttu ohtlik ehitada. Puitvahelaed aga oleksid liiga nõrgalt isoleerinud elamuna kasutatud teist korrust sõjalise iseloomuga alumisest ja ülemisest korrusest.

Ristvõlvide tähelepandavalt lame kaju Kiiul on iseloomulik hilisgootikale (meenutatagu analoogilise iseloomuga võrdlusnäitena XVI saj. esimesel veerandil valminud võlve Tallinna dominiiklaste kloostri kapiitlisaalis, uue seegi kahelöövilises saalis või Padise tornelamu alumisel korrusel (XV saj. teine pool). Puitvahelagi oli ainult kolmandal, katusealusel korrusel, mille konstruktsioonist ei ole enam võimalik kujutlust luua. Mõeldes Tallinna keskaegsete elamute paeplaatidega kindlustatud lagedele võiks oletada, et analoogilist võtet oli kasutatud ka Kiiu torni kolmanda korruse kaitselae ehitamisel. Torni katus oli tookordseid traditsioone arvestades ilmselt koonusekujuline ning moodustas ühtse

²⁸ Vt. lähemalt Armin Tuulse, Die spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland, Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja XLIX: 1. Helsinki 1948, lk. 61—62. Paljutähendav on ka, et Kiiul kasutati materjalina saaremaa dolomiiti, mida muide on kasutatud 1529. a. valminud Suure Ranavärava vapikilbi tegemisel.

Joon. 7. Kiiu linnus. Torni ukse kõrvale (välisküljele) kaevatud šurfist leitud raiddetail (oletatavast vapikivi raamistusest).

konstruktsioonilise terviku planklaudadega vooderdatud kaitsekäigu puitsõrestikuga.

Torni seinapindade viimistlus oli nii seest- kui väljastpoolt teostatud võrdlemisi paksu krohvkatte abil. Juba XV saj. teisest veerandist alates oli nn. laineline, kellu abil seinale kantud krohvkate hakanud välja tõrjuma vanematele ehitustele iseloomulikku õhukest nn. määrdekrohvi, mis suuremad müürikivi pinnad tavaliselt vabaks jättis.

Mitmeti on püütud selgitada Kiiu tornlinnuse ülespoole ahenevat omapärast üldkuju (joon. 1, 3). Vana Liivimaa keskaegses kindlusarhitektuuris selletaolist torni kuju ei esine. A. Tuulse viitab geneetilise seose võimalusele Ida-Euroopa (kaasa arvatud Poola) aladega, kus taoline torni kuju oli juurdunud juba alates XII sajandist.²⁹ S. Karling on siin otsinud seoseid Ojamaa kastaalidega ja oletanud ehituslike ideede vahendajaiks Roma kloostri munki, kes Kiiu naabritena võisid osutada ka torni ehitajaiks.³⁰ Mõlema autori seisukohad näivad osaliselt olevat mõjutatud nendepoolsest torni varasest dateeringust (XIV saj. lõpp).³¹ Eespool esitatud vaatluste ning võrdleva materjali põhjal peab Kiiu tornlinnuse ehitamisega nihutama vähemalt XV ja XVI sajandi vahetusse. See on periood, mil Liivimaal arenesid üha teravnevad sõjalised vahekorrad võimsa idanaabriga — tsentraliseeritud Vene riigiga. Venemaa läänepiirkondades oli püstitatud rida suuri tugevaid linnuseid³², mille omapärane arhitektuur pidi olema teatud määral tuntud ka Liivimaa feodaalidele, kes 1480. a. piirasid Izborskist ja Pihkvat ning 1501. a. samas piirkonnas uuesti rünnakuid organiseerisid.³³ Narva Ivangorod, mida hakati ehitama 1492. a., oli venelaste sõjalise ehituskunsti üks kõige mõjuvamaid näiteid vahetult Põhja-Eesti idapiiri juures. On täiesti loogiline oletada, et Liivimaa kindlusarhitektuuriga seotud ehitusisandad ja -meistrid nüüd hoopis teravamalt kui varem jälgisid vastavaid saavutusi idanaabri juures. Kiiu torni ahenevale üldkujule lähedasemaid näiteid pole vaja otsida kaugemalt kui Izborskist. Siin esines torni vaadeldav kuju juba XIV saj. esimesel poolel (Lukovka nim. torn) ja kodunes täielikult XV sajandi esimesel poolel.³⁴ Analoogilisi torne samadel sajanditel oli Venes ka mujal, näit. Porhovis.³⁵ Kohati ehitati neid seal isegi veel XVI saj. lõpul.³⁶

²⁹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 349.

³⁰ Sten Karling, Gotland, lk. 108.

³¹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 116. Sten Karling, Gotland, lk. 108.

³² Vt. lähemalt В. В. Косточкин, Русское оборонное зодчество, lk. 45 jj.

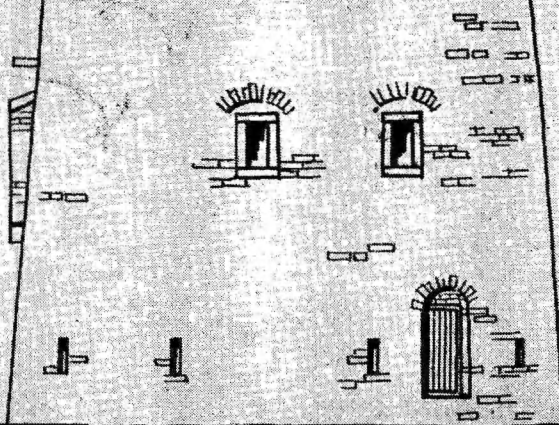
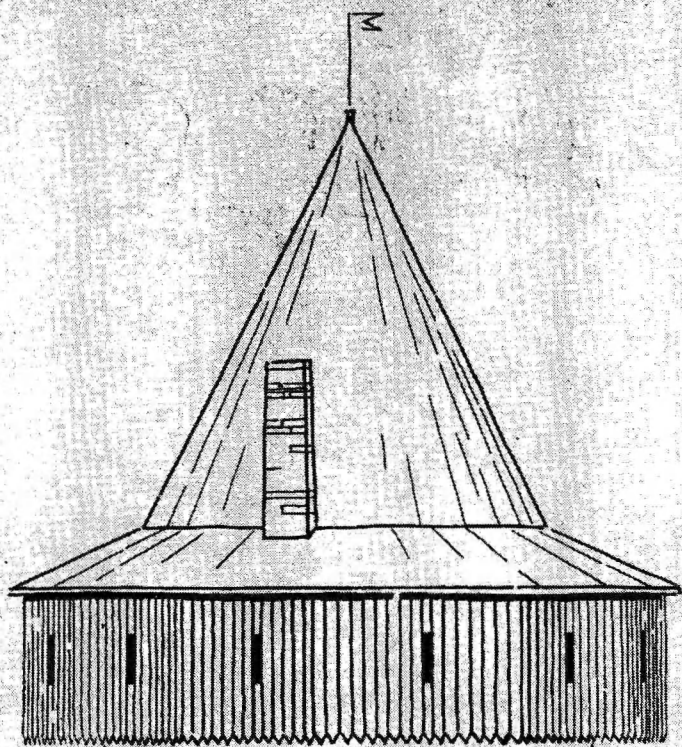
³³ Eesti NSV ajalugu, I köide, toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 228—

230.

³⁴ В. В. Косточкин, Русское оборонное зодчество, lk. 230, 231.

³⁵ Sealsamas, lk. 142.

³⁶ История русской архитектуры, М., 1956, lk. 135 (joonis).

Joon. 8. Kiiu linnus. Torn rekonstrueeritud kaitsekäigu ja katusega (V. Raam ja S. Allika).

Torni sellise kaju eeliseid näib olevat võimalus laiendada alumiste korruste ruumimahtu enam-vähem sama suureks kui ülemistel korrustel. Tornide müüri paksus ülespoole teatavasti ahenes, mis vertikaalsete väliskülgede puhul täiesti automaatselt suurendas ülemiste korruste mahtu. Alumine korrus aga jäi seejuures suhteliselt kitsaks. Väiksemate tornide puhul, nagu Kiiu, oleks kitsus end eriti tunda andnud. Vana vertikaalkaitse domineerimise ajal ei tarvitsenud sellele erilist tähelepanu pöörata, kuna alumised korrused ei etendanud mingit olulist osa. Neid kasutati kas vanglana või laoruumina. Kui tulirelvade arenedes horisontaaltuli akuutseks muutus, said alumised tornikorrused uue sisulise tähenduse. Samal ajal oli ülespoole ahenev torn õhukeste seinte puhul tehniliselt tunduvalt stabiilsem ja aitas ka võlvide survet paremini vastu võtta.

Kiiu torni ehituslike vormide ajaloolisel analüüsimisel saadud tulemused sunnivad teda dateerima aastakümneisse XV ja XVI sajandi vahetusel. Mitmete detailide, näit. laskepilude, treppide, kaminade ja eriti raidfragmendi iseloom lubaksid täpsemalt ajalist määrangut nihutada XVI saj. esimesse veerandisse. Ehituskunstiliselt on Kiiu vasallilinnus tihedalt seotud Põhja-Eesti, eriti aga Tallinna arhitektuuri arenguga. XV sajandil silmapaistva iseseisvuse saavutanud ja sama sajandi lõpust alates uute kindlusarhitektuuriliste ideede ja raidkunstiliste motiividega rikastuv Tallinna ehituskunst on selleks stimuleerivaks ehitusajalooliseks taustaks, ilma milleta poleks mõeldav Kiiu tornlinnuse eespool vaadeldud ehituslik iseloom. Mitmeti on torni planeeringut ja kujundust rikastanud elamu funktsioone arvestavad ehituslikud ideed. Kiiul võib ennekõike just interjööris täheldada, kuidas varem valitsenud rangesse ning vähenõudlikku tornelamu miljöösse on tunginud olustikulist mugavust ja senisest suuremal määral inimese praktilisi ja esteetilisi vajadusi arvestavaid detaile. Selles väljendub, kuigi väga tagasihoidlikul kujul, varakate linnade järjest nõudlikumaks muutuva elamukultuuri mõju. Lähimaks eeskujuks Kiiule oli siingi Tallinn.

Kindlusarhitektuuri arengu seisukohalt on Kiiu tüüpiline üleminekunäide, kus vanad sajanditepikkused traditsioonid (vertikaalkaitse põhimõte, suhteliselt õhukesed seinad, elamufunktsioonide ühendamine kindluslikega jne.) eksisteerivad veel kõrvuti uute, üha enam domineerivatest tulirelvadest tingitud kaitsepõhimõtetega (alumise korruse valitsev positsioon kaitsekorrusena, laskepilude iseloom ning paiknevus, kaminad). Selline mitmeladsete ehituslike elementide ning sisuliste funktsioonide üheaegne esinemine miniatuurses kokkusurutatud mastaabis ning peaaegu kääbuslikus kompositsioonis annab Kiiu tornlinnusele omapärase ning mitmeti unikaalse üldkarakterit.

Kiiu kui ühe noorema vasallilinnuse püstitamine ja ehituslik lahendus näivad olevat mitmeti sõltuvad kohapealsetest poliitilis-

test tingimustest, s. o. feodaalide majanduslikust ning sotsiaalselt seisundist XVI saj. esimestel kümnenditel. XV saj. lõpul ja XVI saj. algul hakkasid üksikud maavaldused müügi-, rendi- ja pandilepingute alusel siirduma tihedamalt kui kunagi varem kesk- ja väikeaadli valdusesse. Mitte väikest osa ei etendanud seejuures jõukad linnakodanikud, kes taotlesid suurte mõisate omandamist maal.³⁷ Näiteks oli Harju- ja Virumaal XVI saj. peaaegu 200 mõisat, mille majanduslikku tõusu omakorda soodustas Euroopa üldine kaubanduslik kõrgkonjunktuur.³⁸ Teiselt poolt aga oli mõisamajanduse kasv ning mõisate kujunemine kindlamini organiseeritud majanduslikeks keskusteks seotud talupoegade järjest rangema ekspluateerimisega. Täiesti seaduspäraselt kutsus see esile sotsiaalsete vahekordade senisest suurema teravnemise. XVI saj. algul tihenesid talupoegade vastuhakud ja muutusid feodaalidele ning nende ametnikele tõsiseks hädaohuks. Samal ajal soodustas kergete tulirelvade laiem kasutuselevõtt nende osalist sattumist ka talupoegade kätte, mis üksikute vastuhakkude korral võis viia tõsisematele tagajärgedele. Nii keelaski ordumeister 1507. a. ülestõusude kartusel talupoegadel igasuguse relvade kandmise.³⁹ Ei tohi unustada, et küllalt teravad olid ka majanduslikult ja poliitiliselt võistlevate feodaalide omavahelised suhted.⁴⁰ Kirjeldatud nähtused muutsid rikastuva feodaalmõisniku olukorra paiguti mitmeti keeruliseks ja sundisid teda senisest reaalsemalt mõtlema nii enda kui ka oma varanduse kaitsmisele võimaliku hädaohu vastu. Esmajoones oli sel puhul vaja mõelda kas kindlusliku iseloomuga ning pidevalt kasutatava mõisamaja ehitamisele (näit. Järve, Edise, Purtse) või väiksema, ajutiseks elamiseks sobitatud kindlusliku hoone püstitamisele mõisamajandi vahetus läheduses. Nisugustel kaitseehitustel ei tarvitsenud olla tõsiselt sõjalisi ülesandeid maa strateegilises süsteemis (kuigi neid vasallilinnuste ehitamisel sageli ka arvestati, näit. Edise Virumaal). Esijoones aga pidid nad rahuldama mõisnik-vasalli kohapealse isikliku situatsiooniga seotud kaitse vajadusi. Ei ole enam täpsemalt kindlaks määratav, kui palju oli Eestis XV sajandi teisel poolel ja XVI saj. algul kindlustatud vasallimõisaid ja kaitseehitisi. Igal juhul on täiesti õigustatult oletatud, et neid oli küllaltki palju, hoopis rohkem, kui võiks järeldada üksikute säilinud varemete järgi.⁴¹ Kiiu on väheste tänaseni hästi püsinud vasallilin-

³⁷ ENSV ajalugu I, lk. 238—239. Linna patriitside ja maa-aadli majanduslike huvide lähenemine käsitledaval perioodil süvendas linna ja maa omavahelist kontakti, mille üheks tulemuseks oli kahtlemata ka uute võimaluste tekkimine ehituskunstiliste ideede levimiseks perifeerias. Seni oli seda vahendaja osa etendanud peamiselt piiskopkond ja ordu.

³⁸ Sealsamas, lk. 242.

³⁹ Sealsamas, lk. 260.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 262.

⁴¹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 122—123.

nuste hulgas üks omapärasemaid. Ta peegeldab oma ehitusliku detailirikkusega ja üldise arhitektuurilise lahendusega XV ja XVI saj. vahetusel Põhja-Eestis valitsenud ehituskunstilist kultuuri kui ka poliitilist olustikku kasvava mõisamajanduse ning teravnevate ühiskondlike suhete taustal. Ulatuslikumate majandusruumide puudumine tornis ja torni kääbuslik maht lubavad väita, et teda ei kasutatud püsiva eluhoonena, vaid ajutise kindlusliku redupaigana kas ähvardavate rahutuste või paikse ulatusega kallaletungide puhul. Torni olemasolu kirjeldatud kujul tõestab selletaoliste rünnakuvõimaluste ajaloolist reaalsust.

Kiiu tornelamu piiratud ning ainult kohaliku tähtsusega positsioonile näib viitavat ka see, et tema kohta puuduvad igasugused otsesed ajaloolised andmed. Vaadeldavate sajandite sõjalist ja poliitilist sündmustikku valgustavates ürikutes ei ole Kiiu tornlinnust mainitud. Säilinud on küll rida ürikuid, kus esineb Kiiu nimi seoses kohapealse külaga, mõisaga või nende omanikega,⁴² kuid torni olemasolust neis ei kõnelda. XV sajandil kuulub Kiiu Zoye (Soie) perekonnale.⁴³ Juba 1418. a. mainitakse siin mõisa olemasolu, millele kuulusid kolm küla (Sääreküla (resp. Kiiu), Mäepää ja Pirsuhallika).⁴⁴ Et mõis oli juba varakult hästi hoonestatud, sellele näib viitavat teade 1348. aastast, mil siin peeti seisustepäeva (Ständetag) istungit.⁴⁵ 1505.—1517. a. oli Kiiu omanikuks Hermen Lode⁴⁶, kellel oli mitmeid maavaldusi nii Harjus kui Virus.⁴⁷ On vähe tõenäoline, et ta Kiiul püsivamalt elas ja seal kaheteistkümne aasta jooksul suuremat ehitustegevust arendas, sest vastasel korral poleks ta Kiiust nii kiirelt loobunud. 1517. a. ostis Kiiu mõisa Fabian v. Tiesenhausen (Tisenhusen) ja jäi siia kuni 1566. aastani.⁴⁸ Hermen Lode ja Fabian Tiesenhauseni vahelises ostumüügilepingus loetletakse võrdlemisi üksikasjalikult «Gütern, Dörfern, Freien, Mühlen, Halbhäckern und Einfüsslingen», kuid pole millegagi viidatud kindlustatud hoonele või tornile.⁴⁹ Olgu siinkohal võrdluseks meenutatud, et samas Tiesenhauseni perekonnas on 1495. a. Lõuna-Eesti valduste kohta koostatud ostumüügilepingus kindlustatud maja («Stenwerk») mitte ainult eraldi mainitud, vaid ka eraldi hinnatud.⁵⁰ Nii võib järeldada, et

⁴² Paul Johansen, Die Estlandliste des Liber Censur Danicae, Kopenhagen-Reval 1933, lk. 434—435 (Kiiu nimi on alates XIII sajandist esinenud õige mitmel kujul: Kithe, Kyde, Kide, Kidy, Kida, Kyda, Kydo, Kido, Kidto, Kydho, Kydu, Kio, Kieho).

⁴³ Paul Johansen, Estlandliste, lk. 434.

⁴⁴ Sealsamas.

⁴⁵ Sealsamas.

⁴⁶ Sealsamas.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 362, 373, 431.

⁴⁸ Sealsamas, lk. 434.

⁴⁹ F. G. v. Bunge, Baron R. v. Toll, Est- und Livländische Brieflade. Erster Theil. Dänische und Ordenszeit, Reval 1856, nr. 849.

⁵⁰ Armin Tuulse, Burgen, lk. 265. Karl v. Löwis of Menar, Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922, lk. 69.

Kiiu torn oli H. Lode ajal veel ehitamata. F. Tiesenhausen kuulus vanasse vasallisuguvõssa, kellel oli suuri maavaldusi kogu Liivimaal ja kes oli tuntud vasallilinnuste ehitajaid juba alates XIV sajandist (Ērgli, Berzaune, Kalsnava ja Tirza Lāti alal ning Konguta, Kavilda ja Vaabina Eesti alal).⁵¹ Lõuna-Eestis ehitasid Tiesenhausenid isiklikke kindlusehitusi isegi veel XV saj. lõpul.⁵² Siinjuures on huvitav märkida, et Kiiu uus omanik Fabian Tiesenhausen oli Kavilda Tiesenhauseni (Fromholdi) poeg ja üks ta otse-seid pärijaid.⁵³ Kirjeldatud olukorda arvestades on mõeldav ning tõenäoline, et Kiiu tornelamu ehitajaks oli suguvõsa traditsioonidest ajendatud ja XVI saj. algul valitsevat sisepoliitilist pingeseisundit konkreetselt arvestada oskav Fabian Tiesenhausen. Ta aktiivsus ning järjekindlus oma majandusliku ja poliitilise positsiooni kindlustamisel Kiiul ligikaudu viiekümne aasta jooksul pärast mõisa omandamist väljendub ilmekalt mitmes säilinud ürikus. Lisaks Kiiule ja pärusvaldustele Lõuna-Eestis omandas ta samal ajal mõisamaid Järvakandis, Lagedil, Hageris ja Raplas.⁵⁴ Seejuures ei jätnud ta arendamata ning kasutamata soodsaid suhteid ordu kõige kõrgema juhtkonnaga.⁵⁵ Kiiu oli loetletud maavaldustest kõige suurem ja paiknes keskse liiklustee — Tallinn—Narva maantee ääres, polnud kaugel merest, omas häid kalastamisvesi ja pakkus mõisa südamiku lähedal ka kindlustatud tornelamu püstitamiseks küllalt soodsaid looduslikke eeldusi. Praegu torni külje alt mööda voolav ojake oli sajandeid tagasi märgatavalt veerikkam. Kunstlike paisudega võis luua tornile nii kirdest kui kagust tõhusa loodusliku kaitse, organiseerida kalavesi ja panna käima vesiveskeid, millest on Kiiul juttu juba 1418. a. ürikus.⁵⁶ Lõpuks pole võimatu, et torni ehitamiseks värvati juhtiv tööjõud vahetus naabruses olevast Kolga kloostriasulast, mis, nagu märgitud, kuulus Ojamaa Roma kloostrisistertslastele ja likvideeriti 1519. a. — kaks aastat pärast seda, kui Fabian Tiesenhausen omandas Kiiu.⁵⁷ Tsistertslased olid tavaliselt ise kogemustega ehitajad ja neil oli ka ilmikvendadena oma kloostris pidevalt ehitustöölisi. Kolgas olid mungad ajajooksul püstitanud suurejoonelise hoonestiku.⁵⁸ Kolga kloostriasulale juba alates XIII

⁵¹ Armin Tuulse, Burgen, lk. 112, 259, 260, 261, 164, 266.

⁵² Sealsamas, lk. 265.

⁵³ Bunge-Toll, Brieflade I, nr. 895.

⁵⁴ Sealsamas, nr. 895, 1001, 1061; Paul Johansen, Estlandliste, lk. 523, 556.

⁵⁵ Sealsamas, nr. 958, 1001, 1061.

⁵⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Bd. V, Riga 1867, nr. 2269.

⁵⁷ Kolga tsistertslaste võimalikule osavõtule Kiiu torni ehitustöödest viitab ka Sten Karling, kuid paigutab selle ajaliselt XIV saj. teise poolde (vt. Sten Karling, Gotland, lk. 108—109).

⁵⁸ Paul Johansen, Acht Bilder, pilt 2.

sajandist kuulunud krundil Tallinnas Vene tänaval teostasid mungad ehitustöid isegi veel 1498. aastate paiku⁵⁹ ja olid järelkult ka linna ehituskultuuriga pidevalt kontaktis. Kiiu mõisniku-vasalli seisukohalt oli igati loomulik otsida ehitusmeistreid Kiiule mitte kaugest Tallinnast, kust ilma rae erilise loata ei lubatud välja ühtegi meistrit, vaid Kolgalt, kus likvideeruva kloostriasula ilmikvennad olid igati käepärast. Viimistletud raiddetailide puudumine ja üldise töö kvaliteedi võrdlemisi keskpärane tase, mis ei näi eriti vastavat tsunftimeistrite rangetele nõudmistele ja raiddetailide armastusele XVI saj. esimesel poolel, suurendavad oletatud oletuse tõepärasust. Erandina võidi tellida Tallinnast oletatav dolomidist vapitahvel torni välisküljel.

Tuginedes esijoones torni võrdlevale ehitusajaloolisele analüüsile, kuid küllalt määravalt ka tollal valitsevale üldisele ajaloolisele taustale, peaks torni ehitamise aeg langema XVI sajandi teise aastakümnesse, mil Kiiu mõis kuulus Fabian Tiesenhausenile.

ЗАМОК ВАССАЛА В КИЙУ

В. Раам

Резюме

На расстоянии 35 километров к востоку от Таллина, у шоссе-ной дороги, на берегу небольшой речки стоит самое маленькое крепостное сооружение Старой Ливонии — замок вассала в Кийу (рис. 1). В 1961 году силами Научно-реставрационной мастерской Таллина была проведена консервация этой напоминающей ветряную мельницу круглой трехъярусной башни с утонением ствола кверху. В ходе названных работ башня была детально обследована, что значительно дополнило наше представление о ее первоначальной архитектуре и помогло уточнить историю ее сооружения. Диаметр башни у основания достигает 8,85 м, в верхней части — 8 м (рис. 2 и 3). Первоначально башня достигала высоты 10,5 м. Толщина сложенной из известняка стены у основания — 1,5 м, в верхней части — от 0,85 м до 1,10 м. Вход в башню был расположен значительно выше уровня земли и изнутри дверь была защищена перекладиной. Из небольших сеней можно было пройти в помещение на первом ярусе, дверь в которое тоже была защищена перекладиной. Отсюда ход вел на внутрискладную лестницу, которая выводила на второй ярус. В стенах нижнего яруса восемь бойниц, устроенных так, что они взаимно фланкируют: щеки по отношению к стене рас-

⁵⁹ Sten Karling, Gotland, lk. 109.

положены не перпендикулярно, а под известным углом; в плане бойницы имеют вид трапеций, обращенных широким основанием внутрь. Одна из них представляет собой небольшую прямоугольную камеру с тремя щелевидными отверстиями. В нижней части этой ниши находилась ретирада. В задней стене помещения был высокий узкий камин. Земляной пол расположен немного выше первоначального уровня земли. Первый ярус перекрыт крестовым сводом. Второй ярус был приспособлен для жилья. Характерными особенностями этого яруса являются камин, двери с деревянными косяками, ретирада в виде эркера (рис. 4 и 5) и большая ниша для койки. Оконные ниши, похожие на бойницы, имели вначале щелевидные отверстия. Лестница, подобная лестнице в толще стены первого яруса, ведет на третий ярус, служивший только оборонным целям; здесь также есть камин и ретирада в виде эркера (рис. 5). Стену прорезают широкие бойницы. Над входом в первый ярус находился проем, ведущий на нависающий деревянный боевой ход. Существование его подтверждается рядом гнезд в стене башни; в эти гнезда были вставлены балки, на которых покоился настил боевого хода. Ход был, по-видимому, крытым, и его крыша соединялась с крышей башни (рис. 8). При раскопках у основания башни при входе были обнаружены фрагменты профилированных камней, которые относятся к первой четверти XVI века и являются, по-видимому, остатками гербового щита (рис. 7). На это время указывают также детали башни. Они очень близки, прежде всего, к архитектуре Таллина и северной Эстонии, в особенности, к крепостной архитектуре этой области конца XV — начала XVI вв. Утонение ствола башни кверху говорит о зависимости от русских крепостных башен (напр., от башен Изборска). Башня в Кийу является типичной крепостью, приспособленной к огневому бою; здесь применялась еще вертикальная защита (нависающий деревянный боевой ход), однако доминирует принцип приспособления к горизонтальному перекрестному огню, на что указывает устройство частого ряда бойниц на первом ярусе.

Исторические условия позволяют датировать башню началом XVI века. Это было время быстрого роста мызного хозяйства и его тесной связи с торговлей. Каждый богатый вассал, теперь больше, чем когда-либо раньше, должен был думать о своей личной обороне и о защите своего имущества. Междуусобные раздоры вассалов, постоянная опасность нападения со стороны крестьян, нередко вооруженных и питавших жгучую ненависть к поработителям, — все это побуждало вассала, все более и более превращавшегося в торговца, принимать меры для усиления обороны своего жилья. Во второй половине XV и в начале XVI вв. в целях обороны, кроме замка в Кийу, возникает ряд других замков вассалов (напр., в Вао, Кильтси, Эдизе, Ярве, Кальви и др.). Имение Кийу принадлежало с 1517 по 1566 год

Фабиану фон Тизенгаузену; исконной традицией этого рода было возведение замков. По его инициативе была, по-видимому, сооружена и башня в Кийу.

DIE VASALLENBURG KIIU

V. Raam

Zusammenfassung

35 Kilometer östlich von Tallinn, unweit der Chaussee, steht am Ufer eines kleinen Baches die kleinste Festung Altivlands — die Vassallenburg Kiiu (Abb. 1). Der sich nach oben verjüngende, einer Windmühle ähnliche dreistöckige Rundturm wurde im Jahre 1961 von der Werkstatt für wissenschaftliche Restaurierung instand gesetzt und konserviert. Dabei wurde der Turm gründlich untersucht, was unsere Vorstellung vom Bauwerke und seiner Geschichte bereichert hat. Unten beträgt der Turm im Durchmesser 8,85 m, oben 8 m (Abb. 2 u 3). Der aus Kalkstein errichtete Turm ragte anfangs bis ca. 10,5 m in die Höhe; er hat unten eine Mauerdicke von 1,5 m, oben von 0,85 — 1,10 m aufzuweisen. Die Tür, die von der Innenseite mit einem Balken verriegelt werden konnte, lag anfangs höher als der Erdboden; diese Tür führt in einen kleinen Vorraum, wo die auf den zweiten Stock führende Treppe beginnt. Aus dem Vorraum führt eine Tür in das erste Stockwerk; auch diese Tür kann mit einem Balken verriegelt werden. Die Mauer des ersten Stockwerkes ist mit acht sich nach außen verengernden Schießscharten versehen, von denen die meisten im Verhältnis zur Mauer schräg, also gegenseitig flankierend angelegt sind. Eine der Scharten ist in Form einer rechteckigen Kammer angelegt, mit drei engen Schlitzfenstern. Im unteren Teil dieser Nische war der Abort. In der Hinterwand befindet sich ein hoher, schmaler Kamin. Der heutige Fußboden liegt ein wenig höher, als der ursprüngliche Erdboden. Wie das erste so ist auch das zweite als Wohnraum gedachte Stockwerk mit Kreuzgewölbe gedeckt. Ein Kamin, Eingänge mit hölzernen Türpfosten, eine erkerartige Latrine (Abb. 4) und eine geräumige Schlafnische sind die Elemente, die den Raum charakterisieren. Die den Schießkammern ähnlichen Fensternischen waren ursprünglich mit schmalen Öffnungen zum Einlassen des Lichtes versehen. Die zum dritten Stockwerk führende Mauertreppe ist der unteren ähnlich. Auch dieses war nur ein Wehrzwecken dienendes Stockwerk mit einem schmalen, sich nach hinten abrundenden Kamin und einem erkerartigen Dansker (Abb. 5). In der Mauer sind breite Schießöffnungen. Über der Tür des ersten Stockwerkes war hier eine Tür, durch die man auf den äußeren hölzernen Wehrgang gelangte. Von diesem

Wehrgang sind nur die Balkenlöcher in der Mauer erhalten. Der Wehrgang war wahrscheinlich geschlossen und sein Dach stand mit dem Turmdache in Verbindung (Abb. 8). Bei Ausgrabungen nahe der Turmsohle wurden neben dem Eingange Einzelteile einer Umrahmung aus Dolomit gefunden, die aus dem ersten Viertel des 16. Jahrhunderts stammen und wohl zu einem Wappenschild gehörten (Abb. 7). Nach dem Vergleichsmaterial zu urteilen sind um dieselbe Zeit nach charakteristischen Details und Bauformen des Turmes entsanden. Sehr nah stehen sie in erster Linie der Baukunst Tallinns und Nordestlands, ganz besonders den dortigen Festungsbauten aus dem Ende des 15. und dem Anfange des 16. Jahrhunderts. Die sich nach oben verjüngende Form des Turmes scheint von den russischen Türmen inspiriert worden zu sein (z. B. von den Türmen in Isborsk). Kiiu ist ein typischer den Feuerwaffen angepaßter Turm. Neben den alten, zur vertikalen Verteidigung bestimmten Einrichtungen (dem hölzernen Wehrgang) spielt das Prinzip des horizontalen Feuers eine dominierende Rolle, wie es das dicht mit Schießscharten versehene untere Stockwerk beweist.

Der Turm von Kiiu ist in den ersten Dezennien des 16. Jahrhunderts errichtet worden; dies wird verständlich, wenn man die historischen Umstände dieser Zeit im Auge hat. Diese Periode ist durch eine intensive Entwicklung der Gutswirtschaft und eine immer engere Verbindung der Landwirtschaft mit dem Handel gekennzeichnet. Mehr als früher mußte der wohlhabende Vasall an den Schutz seiner Person und seines Vermögens denken. Eine größere Wehrhaftigkeit seiner Wohnung wurde dem zum Kaufmann werdenden Vasall teils durch die Streitigkeit der Feudalen miteinander, noch mehr aber durch die Gefahr diktiert, die ihm seitens der zum Aufstand bereiten und nicht selten bewaffneten Bauern drohte. Am Ende des 15. und ebenso im 16. Jahrhundert wurde zu ähnlichen Zwecken eine Reihe anderer Vasallenburgen gebaut (z. B. in Vao, Kiltsi, Edise, Järve, Purtse). Von 1517 bis 1566 gehörte das Gut Kiiu Fabian von Tiesenhausen, in dessen weitverzweigtem Geschlecht der Bau von Vasallenburgen eine alte Tradition war. Offensichtlich wurde auch der Turm in Kiiu in seinem Auftrage errichtet.